

Eleştirel Gerçekçi Bilgi Teorileri¹

Dr. Bayram Karıcı²

Özet

XX. Yüzyılda bilim alanında yaşanan gelişmeler doğa ve bilgi hakkındaki temel varsayımlarımızın yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmış ve neticede determinizm yerine indeterminizmi, kesinlik yerine de belirsizliği temel alan yeni bir dünya tasavvuru ortaya çıkarmıştır. Bu yeni dünya tasavvuru epistemoloji konusunda da bir değişim ve dönüşümü ortaya çıkarmış, idealizm postmodernizm yönünde evrilirken, realizm, içerisinde kendi eleştirisini de taşıyan eleştirel gerçekçi bilgi teorilerini netice vermiştir.

Bu çalışmada gerçekçi bilgi teorilerinin yeni gerçekçilikten eleştirel gerçekçiliğe geçirdiği dönüşüme değinilerek eleştirel gerçekçi bilgi teorisinin doğası, gelişim aşamaları, gelişimine etki eden faktörler, katkı sağlayan önemli düşünürler ve eleştirel gerçekçi bilgi teorisi ekolleri incelenmiştir. Eleştirel gerçekçi bir bilgi teorisi geliştiren felsefe ekolleri Amerikan Eleştirel Gerçekçileri, Neo-Thomist Eleştirel Gerçekçiler, Marksist Eleştirel Gerçekçiler ve Teolojik Eleştirel Gerçekçiler olmak üzere dört farklı grupta ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Epistemoloji, Algı, Gerçekçilik, Eleştirel Gerçekçilik, Bilimsel Gerçekçilik

Critical Realist Epistemologies

Abstract

New developments that have taken place in the field of science in the 20th century required our basic assumptions about nature and knowledge to be reexamined and brought about a new conception of nature based on indeterminism instead of determinism and uncertainty instead of certainty. This new conception of nature brought a change and transformation in the field of epistemology as well, and as the idealism evolved towards postmodernism, realism produced “critical realism” which carries its critique within itself.

1 Bu çalışma *Eleştirel Gerçekçilik Akımında Din-Bilim İlişkisi: Ian G. Barbour, John C. Polkinghorne ve Arthur R. Peacocke Örneği* isimli doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

2 Dr. Bayram Karıcı

This work, after touching upon transformation of realist epistemologies from new realism to critical realism, discusses the nature of critical realist epistemology, the stages of development, dynamics influenced its development, important thinkers contributed and critical realist epistemological schools. Philosophical schools which developed a critical realist epistemology have been analyzed in four categories, American Critical Realists, Neo-Thomist Critical Realists, Marxist Critical Realists and Theological Critical Realists.

Keywords: Epistemology, Perception, Realism, Critical Realism, Scientific Realism

Giriş

Eleştirel gerçekçilik (*critical realism*), bilginin sınırları ve mahiyeti konusunda araştırmacıyı her türlü mutlak ve nihai bilgi iddiasından sakındıran, bununla birlikte, gerçeğe yakın bilgiler elde edebileceğini savunan bir bilgi teorisidir. Eleştirel gerçekçilik, bütün felsefe tarihi boyunca bir eğilim olarak her dönemde var olmakla birlikte, XIX. yüzyılın ikinci yarısında idealizm ve doğrudan realizme tepki olarak ortaya çıkan bir bilgi teorisidir. Eleştirel gerçekçilik bilginin tabiatı ve gerçeğe ilişkisi üzerine felsefi bir tavrıdır. Bir taraftan zihinden bağımsız bir biçimde var olan dış dünyanın olduğu şekilde bilinebileceğini öne sürer ki, bu yönüyle realisttir; diğer taraftan doğrudan realizmin dünyanın, algılandığı gibi olduğu iddiasını reddeder; bu yönüyle de eleştireldir. Eleştirel gerçekçilik algılamının, insan zihninin bir fonksiyonu olduğunu ve bu nedenle de zihnin damgasını taşıdığını iddia eder. Evren hakkında, ancak algı ve algı dünyası üzerine yoğunlaşan, eleştirel bir tefekkür vasıtasıyla doğru bilgiler elde edilebileceğini savunur.

Eleştirel gerçekçilik kavramı, gerçekçilik ve eleştirelilik olmak üzere, iki temel unsurdan oluşmaktadır. Bunlardan gerçekçilik unsurunun iki temel özelliği vardır. Birincisi, diğer olanın varlığını öne sürer. Bu diğer olan genellikle bağımsız, harici bir gerçeklik olarak algılanan, bütün dünyadır ya da en azından, bilen objeden bağımsız, farklı bir şeydir. Varlığın süjenin bir tasavvuru olmadığını, algılayanın zihninden bağımsız bir varlığının bulunduğunu savunur. Bu birinci özellik eleştirel gerçekçi bilgi teorisini, idealizmden farklılaştırarak realizme yaklaştırır. İkincisi bilen süjenin, dünyanın gerçek bilgisinin elde edebileceğini öne sürer. Her ne kadar bilinen, bilen süjeden bağımsız olarak var olsa da, eleştirel gerçekçiler bilen ve bilinen arasında bir bilgi ilişkisinin kurulabileceğini savunurlar. Eleştirel gerçekçi bir tavır içerisinde gerçekçi bir pozisyonun savunulabilmesi için birinci iddia yeterli değildir; bununla birlikte doğru bilginin de mümkün olması gerekir. Gerçek olduğu varsayılan dünyanın varlığının test edilebilmesi için ona ait doğru bilgi elde etme imkânının da olması gerekir. Dolayısıyla doğru bilgilerimiz, bize bilgisini verdikleri objenin aynı zamanda gerçekte var olduğunun bilgisini verirler.³ Bu bilgi teorisi, dünyanın gerçek bilgisinin elde edilebileceğini savunarak, onun değişen yönlerinin yanında değişmeyen, mekanizma ve yasalarının da bu-

3 D. Paul La Montagne, *Barth and Rationality: Critical Realism in Theology*, (Oregon: Cascade Books, 2012), s. 14-15.

lunduğunu, dünyanın en azından anlaşılabilir olduğunu savunur ve bu yönüyle de rölativizm, post-modernizm ve bilgi sosyolojisinin katı programından farklılaşır.

İkinci unsur olan eleştirelilik unsurunun da iki temel özelliği vardır. Birincisi, bilgi doğrudan realizmde olduğu gibi doğrudan ya da sezgisel olmadığı gibi bilinen objeyle özdeş de değildir. Algı muhtevasında mevcut olan her nitelik, objenin kendisinde olmayabilir. Eşyanın renk, ses, tat gibi bazı özellikleri yalnızca zihinde bulunur; dış dünyada bulunmaz. Bu nitelikler, bazı dış uyarıcıların, insan zihnine etki etmesi neticesinde ortaya çıkar. Bu nitelikler, bilincin bir tepki tarzıdır, bu nedenle de nesnelerin objektif değil sübjektif nitelikleridir. Eleştirel gerçekçilikte gerçeklik kavramlar, semboller, metaforlar, modeller ve teoriler vasıtasıyla, süjenin mensubiyet ilişkisi içerisinde bulunduğu belirli paradigmlar perspektifinden algılanır. Bilgi sürecinde algılayanın muhayyilesinin yaratıcı katkısı da önemlidir; bu açıdan mutlak anlamda objektivite mümkün değildir. Bu yönüyle eleştirel gerçekçilik sezgicilikten, doğrudan realizmden ve pozitivismden farklılaşmıştır. İkinci olarak bilgi ve bilgi süreci hakkında yargıda bulunarak akıl, eleştiri ve bilginin sınırlarını belirleyen bir eleştirel teoriye ihtiyaç vardır.⁴

Geliştirip, savundukları eleştirel teoriler, eleştirel gerçekçiler arasında farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. Bir tarafta Roy Wood Sellars gibi natüralizme yaklaşan diğer tarafta da Wentzel Van Hussteen gibi Post-modernizme yaklaşan bilgi teorilerine sahip felsefeciler, eleştirel gerçekçilik şemsiyesi altında bir arada bulunabilmekte ve kendilerini bir eleştirel gerçekçi olarak tanımlayabilmektedirler.

Eleştirel gerçekçiler bilgiyi, bilen ve bilinen arasındaki ilişki olarak tanımlayan klasik bilgi tanımına şüphe ile bakmışlardır. Doğrudan realizme karşı bilginin vasıtasız olduğunu reddetmeleri ve bilgi sürecinde zihinsel kategorilerin ve insan muhayyilesinin yaratıcı katkısını kabul etmeleri onları, bilgi konusunda eleştirel olmaya zorlamış ve epistemolojik şüphecilikle karşı karşıya bırakmıştır. Eleştirel gerçekçiler, her şeye rağmen bilinen ve bilen arasında sınırlı da olsa bir bilgi ilişkisinin mümkün olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak, neticede elde edilen bilgi mutlak değil nispi, değişim ve düzeltmeye açık bir bilgidir. Bu nedenle süje, bilgisini hiçbir zaman nihai ve mutlak bilgi olarak göremeyecektir. Eleştirel gerçekçiliğin bu yönü, onu bilgi iddiasında daha mütevazı kılacak ve araştırmacıyı bilimselcilik gibi aşırılıklardan koruyacaktır.

Eleştirel gerçekçilik, hem zihinden bağımsız olarak var olan doğal gerçeklik hakkında doğru bilginin mümkün olduğunu, hem de bu doğal gerçeklik hakkında elde edilen bilgilerin vasıtalı ve yanılabilir olduğunu savunması nedeniyle, önemli bir paradoksu da içerisinde barındırmaktadır. Eleştirel gerçekçiliğin temel iddiasıyla birlikte var olduğu için bu sorundan kaçılmaz. Ancak eleştirel gerçekçi bir pozisyonu savunabilmek için bu soruna bir çözüm bulmak da gerekmez.⁵

4 La Montagne, *a.g.e.*, s. 15-16.

5 La Montagne, *a.g.e.*, s. 16.

Eleştirel Gerçekçiliğin Tarihsel Gelişimi

Eleştirel gerçekçiliği ortaya çıkaran tartışmanın temelinde, Yunan felsefesinden miras kalan, kavramlar meselesi ve Platon ile Aristo'nun gerçeklik tasavvurlarındaki anlayış farklılıkları vardır. Martin Heidegger (1889-1976) 1912 yılında yazdığı “*The Problem of Reality in Modern Philosophy*”⁶ isimli makalesinde, “Yunan felsefesinin eleştirel gerçekçilik tarafından şekillendirildiğini” ifade etmektedir. Hatta ona göre Neo-Platonistler de dâhil olmak üzere, Berkeley’e kadar bütün felsefe realisttir ve fiziki gerçeklikle mutlaka bir bağı vardır. Berkeley’in var olmayı, algılanmaya bağlamasıyla birlikte fiziki olanın varlığı, zihinsel olana bağlanmıştır. Heidegger, Kant’ın epistemolojisinde varlık alanına yer olmadığını, Kant’ın hayatının sonuna doğru felsefesindeki fizik ve metafizik arasındaki bu uçurumu fark ederek kapatmaya çalıştığını, fakat bunda başarılı olamadığını öne sürer. Kant’tan sonra ise Hegel’in mutlak idealizmi ile felsefenin gerçeklikten tamamen uzaklaştığını iddia etmektedir.⁷

Duns Scotus Ortaçağlarda kavramcılık ve nominalizme karşı ılımlı realizmi savunan düşünürler arasında zikredilir. Ortaçağlarda kavramlar sorunu ılımlı realizm ve nominalizm arasındaki tartışma ile yeniden canlandırılmıştır. Thomas Aquinas ve Duns Scotus’un ılımlı realizmi, nominalistlerle konseptüalistlerin arasını bulmaya çalışmıştır. İlimli realistler, kendinde şey ile onun varlık biçimini birbirinden ayırmışlardır ve bir varlığın zihinde tümel, dış dünyada ise tikel olarak var olduğunu savunmuşlardır. Düşüncede algılanan bir şeyin, gerçekte ancak objenin kendisinde bireysellik kazandığını savunmuşlardır.⁸

Felsefe tarihinde eleştirel gerçekçilik için asıl uygun zemin, Immanuel Kant’ın (1724-1804) eleştirel felsefesi tarafından hazırlanmıştır. Kant, tecrübemizin objelerinde bulduğumuz evrensellik ve zorunluluk düşüncesinin, zihnimizin kategorilerinden ve sezgimizin *apriori* yapısından kaynaklandığını iddia etmiştir. Kant’a göre kendinde şeylerin (*numen*) asli bilgisi algımızın ötesindedir. Biz eşyayı ancak bize göründükleri şekliyle (*fenomen* olarak) bilebiliriz. Fenomenleri zaman, mekân ve zihinsel kategorilerimizin kalıplarına dökerek algılarız. Bu nedenle dünyanın algılanmasında sübjektif zihinsel kategoriler önemli bir rol oynar. Kant’ın algıdaki zihinsel kategorilerin fonksiyonu konusundaki bu iddiası, eleştirel gerçekçiler için önemli bir referans noktası oluşturur.⁹

Eleştirel gerçekçiliğin XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmasında ikinci önemli etken, psikolojinin bir bilim olarak bu dönemde felsefeden bağımsızlığını kazanmasıdır. Wilhelm Wundt (1832-1920) ilk defa 1879’da Leipzig’de, hususi olarak psikolojik araştırmalara tahsis edilmiş bir laboratuvar kurmuştur. Bu dönemdeki psikolojik araştırmalar arasında özellikle algının nasıl oluştuğu ve zihnin

6 Modern Felsefede Gerçeklik Problemi

7 Martin Heidegger, Theodore J. Kisiel, Thomas Sheehan, *Becoming Heidegger: On the Trail of His Early Occasional Writing*, (Illinois: Northwestern University, 2007), s. 20-21.

8 Patric J. Aspell, *Medieval Western Philosophy: The European Emergence*, (Washington D.C.: The Council for Research in Values and Philosophy, 1999), s. 294- 295; Jacques Maritain, *An Introduction to Philosophy*, (London: Continuum International Publishing, 2005), s. 98.

9 La Montagne, *a.g.e.*, s. 18.

rak eleştirel gerçekçi bir bilgi teorisi geliştiren felsefe ekolleri, Amerikan Eleştirel Gerçekçileri, Neo-Thomist Eleştirel Gerçekçiler, Marksist Eleştirel Gerçekçiler ve Teolojik Eleştirel Gerçekçiler olmak üzere dört farklı kategoride incelenecektir.

Amerikan Eleştirel Gerçekçileri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla eleştirel gerçekçi bilgi teorisi konusunda yazılan ilk kapsamlı eser Roy Wood Sellars (1880-1967) tarafından 1915 yılında yayınlanan *Critical Realism: A Study of the Nature and Conditions of Knowledge*¹² isimli kitap çalışmasıdır. Sellars idealizm, pragmatizm ve yeni realizme karşıt tez olarak geliştirdiği bilgi teorisini *Critical Realism* (Eleştirel Gerçekçilik) olarak tanımlamıştır.

Amerikan Felsefe Derneğinin (*American Philosophical Association*) Aralık 1916 tarihli toplantısında eleştirel gerçekçiler Sellars öncülüğünde kendi guruplarını oluşturmuşlardır. Durant Drake (1878-1933), James B. Pratt (1875-1944), Arthur O. Lovejoy (1873-1962), Arthur K. Rogers (1868-1936), George Santayana (1863-1952), Charles A. Strong (1862-1940) ve Roy Wood Sellars'tan oluşan gurup, eleştirel gerçekçilik üzerine görüşlerinden oluşan makalelerini, *Essays in Critical Realism, a Co-operative Study of the Problem of Knowledge*¹³ ismini verdikleri kitapta bir araya getirerek yayınlamıştır.¹⁴

Eleştirel gerçekçi bilgi teorisinin geliştirilmesinde Amerikan eleştirel gerçekçiliği önemli bir aşamadır. Amerikan eleştirel gerçekçileri indirgemeci, monist bilgi teorilerini eleştirerek dünyanın yapılanmış olduğu, insan zihnine aşkın karakteri ve algıda, bizim ona erişimimizin nispliği hususları üzerinde ısrarla durmuşlardır. Amerikan eleştirel gerçekçiliği, XX. yüzyıl boyunca yeni realizm, mantıkçı pozitivizm ve liberal felsefeler arasındaki aşırılıkları yumuşatarak günümüz eleştirel gerçekçiliği için önemli katkı sağlamıştır.

Amerikan eleştirel gerçekçilerinin bilgi teorilerinde hareket noktaları Descartes, Locke ve Berkley'in felsefelerinde ortaya çıkan düalizm tartışmasıdır. Düalizm Descartes ve Locke'un felsefelerinde çok aşırı ve hatta çarpıtılmış bir yoruma tabi tutulmuştur. Descartes her türlü şüpheden arınmış bilgi kuramsal kesinlik arayışında, zihninin muhtevası hariç, her şeyden şüphe edebileceği sonucuna ulaşmıştır. Locke'ta mesele daha keskin bir yoruma tabi tutularak, sadece zihnimizin muhtevasını doğrudan bilebileceğimiz iddia edilmiştir.¹⁵

Amerikan eleştirel gerçekçilerine göre Berkeley, Locke'un zihne hapsettiği düşüncüyü özgürleştirerek, gerçekliğin doğrudan bilgisine götüren bir yol bulmaya çalışmıştır. Ancak bulduğu metot onu hapishanenin dışına çıkarmak yerine, hapishanenin bütün dünya olduğu neticesine ulaştırmıştır. Berkeley neticede sadece

12 Eleştirel Gerçekçilik: Bilginin Şartları ve Tabiatı Üzerine bir Çalışma

13 Eleştirel Gerçekçilik Üzerine Makaleler: Bilgi Sorunu Üzerine Ortaklaşa bir Çalışma

14 George R. Lucas, *The Rehabilitation of Whitehead: An Analytic and Historical Assessment of Process Philosophy*, (New York: SUNNY Pres, 1989), s. 43.

15 John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, (London: J. F. Dove, 1828), s. 432.

ideaları bilebileceğimizi ve dahası, idealardan başka hiçbir şeyin var olmadığını iddia etmiştir. Kant, Berkeley'in mutlaklaştırdığı idealizmden kendisini Descartes'cı ve Locke'cu düalizme geri dönerek ve onu mutlaklaştırarak kurtarmaya çalışmıştır. Kant'a göre gerçek dünya (numen dünyası) ve bilinen dünya (fenomenler dünyası) olmak üzere iki dünya vardır. İkisi arasında geçiş mümkün değildir. Tek bilinebilen ve algılanabilen fenomenler dünyasıdır. Kendinde şeylerin gerçek dünyası, bilinmeyen dünyada yer alır. Kant'ın takipçileri, Berkeley'in, Locke'un düalizmine karşı çıktıkları gibi, Kant'ın kendinde şeylerin dünyası dediği, numen dünyasına karşı çıkararak onu tamamen reddetmişlerdir ve bundan sonra, yaklaşık iki yüzyıl boyunca, felsefe çevrelerinde idealizm hâkim olmuştur.¹⁶

Amerikan eleştirel gerçekçileri Descartes, Locke ve Kant'ın abartılı düalizmlerinin epistemoloji konusunda şüpheciliği yaygınlaştırdığına inanmışlardır. XX. yüzyılın başlarında bazı düşünürler düalizmden kaçınabilecek şekilde monist bir yapıda, realizmin yeniden yorumlanması durumunda, şüphecilik çıkmazından kaçınabileceklerine inanmışlardır ve neticede *Yeni Realizm* ortaya çıkmıştır. Yeni realistler, kendinde şeyleri doğrudan bildiğimiz için, idealarla dış dünyaya kapanmış olmadığımızı, idealara ihtiyacımız olmadığını, hatta ideaların var olmadığını savunmuşlardır. Yeni realistler bilgiyi objeler arasındaki basit bir ilişki olarak tanımlamış ve düşüncemize sunulan verilerin anlamlardan ve tabiatlardan oluştuğunu iddia etmişlerdir. Amerikan eleştirel gerçekçileri, yeni gerçekçilerin anlamlar ve zihinsel durumlarımızın duysal yönleri ile bu anlamların atfedildiği fiziki objeler arasındaki ayrımı göremediklerini iddia etmişlerdir. Yeni Realizm, algının doğrudanlığını esas almıştır, ancak algıyı kavrayıp yorumlayabilmek için kavramlara ve zihnin yaratıcı katkısına da ihtiyaç duymuştur.¹⁷

Amerikan eleştirel gerçekçileri, zihinden bağımsız objektif bir gerçekliğin varlığını kabul etmişlerdir. Ancak bu inanç, metafizik bir kabul olmaktan ziyade ilmi araştırmaların neticelerine göre şekil alan bir inançtır. Eleştirel gerçekçilik epistemoloji ve metafizik arasında bir ayrım yapmıştır. Bu açıdan, *epistemolojik düalizm*¹⁸ ve *metafizik düalizm*¹⁹ arasında da bir ayrımı gerekli görmüştür. Metafizik düalizmi reddederken, epistemolojik düalizmin kabulünün sağlıklı bir bilgi teorisi için zorunlu olduğunu kabul etmiştir. Yeni gerçekçilik algımıza sunulan verileri, mutlak gerçek olarak yorumlamıştır. Dolayısıyla yeni gerçekçilik, monist bir epistemolojiyi savunmaktadır. Eleştirel gerçekçilik ise epistemolojik düalizmi savunmuştur. Epistemolojik düalizm, insan zihninin nesnel dünyayı ancak nesne-özne ilişkisinde öznenin düşünme ve algılamasını mümkün kılan vasıtalar yoluyla bilebileceğini savunmuştur. Bu nedenle gerçekliğin bilgisinin doğrudan, aracısız elde edilmesinin mümkün olamayacağını savunmaktadır. Epistemolojik

16 Bkz. Durant Drake v. dğr., *Essays in Critical Realism a Co-operative Study of the Problem of Knowledge*, (London: Macmillan and Co., 1920), s. 86-88.

17 Drake v. dğr., *a.g.e.*, s. 86-88.

18 Epistemolojik düalizm bilgi sürecini açıklayabilmek için bilginin zihindeki muhtevası ile doğal dünyadaki zihinden bağımsız varlığı arasında kurgusal bir ayrıma başvurur. Bu çerçevede bilinçle fenomen arasında ve süje ile obje arasında bir ayrımı varsayar.

19 Metafizik düalizm birbirlerine indirgenemeyen iki farklı türden özün varlığını savunur. Gerçekliğin tabiatını açıklarken madde-mana, ruh-beden, Tanrı-dünya, iyi-kötü gibi karşıtlıklara başvurur.

düalizimde objenin bilgisi, objeden bir anlamda farklı olan idea vasıtasıyla elde edilmektedir. Bilginin elde edilmesinde bilginin muhtevasını bize veren “idea”, bilgi objesinden farklı bir şeydir.²⁰ Bu farkın boyutu ise eleştirel gerçekçi bir bilgi teorisinin çözmek zorunda olduğu önemli sorunlardan birisidir. Dolayısıyla eleştirel gerçekçilerin, gerçekçi kalmakla birlikte sübjektivizmin eleştirilerini de dikkate aldıkları ifade edilebilir.

Amerikan eleştirel gerçekçileri, pragmatist gelenekten geldikleri için, zaman zaman pragmatik temellendirmelere de başvurmuşlardır. Zihinden bağımsız, fiziki bir dünyanın varlığını varsaymışlardır, ancak dış dünyanın varlığının duyu bilgisinden çıkarılamayacağını kabul etmişlerdir. Dolayısıyla realizm, onlara göre, pragmatik temelde doğrulanması gereken bir varsayımdır ve bilginin doğru kabul edilebilmesi için Kant’ın teorik bilgiler konusunda gerekli gördüğü zorunluluk ve evrenselliğin sağlanması gerekmemektedir.²¹ Bilimin mantığı, gözlem verisi ile teori arasında karşılıklı bir etkileşimi zorunlu kılmaktadır. Algı ve soyutlama yoluyla elde edilen vasıtalı bilgilerin doğrulanmasında ve yeniden düzenlenmesinde başvurulan bilimsel yollar, bize bilgi ve varlık arasında bir mütakabiliyet olduğunu göstermektedir.²² Eleştirel gerçekçilik, bilenle bilinen arasında ve algıyla obje arasında bir fark olduğunu kabul eder. Ancak bu farkın algı ya da kavramın referans değeri ile kapatıldığını savunur. Amerikan eleştirel gerçekçiliği bütün bilginin vasıtalı olduğunu kabul ederek yeni realizmden, vasıtalılığa gerçek referans değeri atfetmekle de Kant’ın transandantal idealizminden farklılaşmıştır.

Sellars, Amerikan eleştirel gerçekçileriyle birlikte hazırladıkları *Essays in Critical Realism*²³ isimli eserde, sadece bir program ortaya koyabildiklerini ifade eder.²⁴ Eserin yayınlanmasından sonra esere katkıda bulunan yazarlar, tekrar bir araya gelerek projeyi tartışıp geliştirme fırsatı bulamamışlardır. Her ne kadar, bazı zayıflıkları ve yetersizlikleri ihtiva etse de, Amerikan eleştirel gerçekçiliği XX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Bilimsel Gerçekçilik (*Scientific Realism*) ya da Eleştirel Bilimsel Gerçekçilik (*Critical Scientific Realism*) olarak adlandırılan, bilim felsefeleri için gerekli kavramsal tartışmaları başlatarak, düşünsel zemini hazırlaması nedeniyle, eleştirel gerçekçi bilgi teorisinin tarihsel gelişiminde önemli bir aşamadır.

Neo-Thomist Eleştirel Gerçekçiler

Thomas Aquinas’ın düşüncesini XX. yüzyılda yeniden canlandırarak, modernitenin doğurduğu sorunların üstesinden gelmeyi hedefleyen Jacques Maritain (1882-1973), Bernard Lonergan (1904-1984), Ernan McMullin (1924-2011) gibi bazı Neo-Thomist felsefeciler, ortaçağlarda İbn Rüşd, Thomas Aquinas ve Duns Scotus tarafından da savunulan, bilgi teorisinde eleştirel gerçekçi eğilimi,

20 Drake v. dğr., *a.g.e.*, s. 189-190.

21 Drake v. dğr., *a.g.e.*, s. 5-6.

22 Drake v. dğr., *a.g.e.*, s. 203.

23 Eleştirel Gerçekçilik Üzerine Makaleler

24 Roy Wood Sellars, “A Clarification of Critical Realism”, *Philosophy of Science*, c. 6, s. 4. (1939), s. 415

Kant sonrası Alman idealizminin realizme eleştirilerini de göz önünde bulundurarak yeniden yorumlamışlardır. Gerald A. McCool Neo-Thomist eleştirel gerçekçiliğinin ortaya çıkışını XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar geri götürmektedir. McCool bu dönemde Katolik teolojisinde metod arayışları neticesinde Thomas Aquinas'ın eleştirel gerçekçiliğinin, idealizm ve romantizme alternatif bir bilgi teorisi ve metod olarak ortaya çıktığını ifade etmiştir.²⁵ Katolik teolojisinde metod arayışıyla ortaya çıkan bu yeni tartışma daha sonra psikoloji, epistemoloji ve bilim felsefesi gibi farklı alanlara da taşınmış ve eleştirel gerçekçiliğin bir bilgi teorisi ve bilim felsefesi olarak kendisini kabul ettirmesine katkı sağlamıştır.

Jacques Maritain Neo-Thomizmin önemli düşünürlerinden birisidir. Maritain varlığın bizim kendisine dair bilgimizden bağımsız olarak var olduğunu iddia etmiştir. Ona göre varlığın zihinden bağımsız var olduğu bilgisi, kendiliğinden gelişen, açık ve kesin bir bilgidir. Bir şeyin bilinmesi, bilinen şeyin özünün soyutlama yoluyla zihne aktarılması anlamına gelir. Maritain, gerçeklik hakkındaki bilgimizin kavramlar vasıtasıyla gerçekleştiğini kabul etmekle birlikte zihinden bağımsız fiziki bir gerçekliğin varlığını reddetmez. Maritain bilgi ve gerçeklik arasında zorunlu bir bağ kurmuştur. En azından akli seviyede felsefi olarak ifade edilebilen, gerçeklikle ilişkili düşünsel bir bağın bulunduğunu savunur. Diğer bir ifadeyle, sadece düşünceye dayanarak gerçekte bir şeylerin var olup olmadığını bilemeyiz, çünkü düşünce kendisini gerçeklikten farklılaştırmıştır. Bununla birlikte düşünce, kendisini gerçeklikten tamamen soyutlayamaz. Zihin algıda varlıktan soyutlama yapar ve sadece var olanı değil neyin var olabileceğini ve neyin var olmayacağını da yargılar, böylece zihinsel bilgi gerçeklikle örtüşmesine bağlı olarak değer kazanır.²⁶

Bernard Lonergan, Maritain'ın eleştirel gerçekçi bilgi teorisini geliştirerek kendi Aşkın Thomizm'ine (*Transcendental Thomism*) uyarlamıştır. *Insight: A Study of Human Understanding*²⁷ isimli eserinde, kavrayışın nasıl gerçekleştiği konusunu inceler ve Genel Ampirik Metod (*General Empirical Method*) olarak adlandırdığı eleştirel gerçekçi bir bilgi teorisi geliştirmiştir. Lonergan'a göre tecrübe, bilginin başlangıç noktasıdır. Tecrübe bize bilgisine sahip olduğumuz şeyin gerçekte var olduğu bilgisini de verir. Tecrübe ile duyular uyarılır ve zihin duyuları işlemeye başlar. Ancak bir şeye bakma ve onu görme işlemi bilme olgusunun sadece başlangıcıdır. Bu aşamaya kadar gerçekleşen sadece veri girdisinin kaydedilmesidir. Anlama süreci ile birlikte parçalı olarak elde edilen veriler, bütünü anlaşılabilmesi için belirli bir düzene koyulur. Elde edilen bilgiler farklı açılardan ve farklı ilişkiler ağı bağlamında değerlendirilerek, bir bütün olarak görülmeye çalışılır. Bu süreçte, Lonergan'ın içgörü (*insight*) olarak adlandırdığı aşamaya ulaşıldığında, ilk tecrübeden farklı bir şekilde algılama başlar ve anlama gerçekleşir. Anlama yeni

25 Gerald A. McCool, *Nineteenth-Century Scholasticism The search for a Unitary Method*, (New York: Fordham University Press, 1989), s. 142.

26 John F.X. Knasas, "Transcendental Thomist Methodology and Maritain's Critical Realism", *Jacques Maritain and Many Ways of Knowing*, (Ed.) Douglas A. Ollivat, Washington D.C. The Catholic University of America Press, 2002, s.71.

27 İçgörü: İnsan Anlayışı Üzerine Bir Çalışma

bir soruya yol açar. “Acaba gerçekten anladık mı?” Bu soru ile anladığımız şeyin doğruluğundan emin olmak isteriz. İlgörümüz gerçekten tecrübemizin hakikatini uygun bir şekilde yansıtabilir mi? Gerçekliğin bilgisi ancak eleştirel yargı seviyesine ulaşıldığında elde edilebilir. Bu bilgi seviyesinden karar verme safhasına geçilir. Tecrübe yoluyla veriler toplanır ve toplanan veriler anlama ve yargı yoluyla bir değerlendirmeye tabi tutulur. Ancak, tecrübe, anlayış ve yargı, gerçekliğin bütününü bir defada kavramak için yeterli değildir. Gerçek algılanıncaya kadar pek çok tecrübe kazanılır, pek çok değerlendirmelerde bulunulur ve pek çok hipotez oluşturulur. Ayrıca, bütün bunların hepsinin test edilmesi gerekir. Verilerin daha iyi değerlendirilebilmesi için ise hipotez ve formüller sürekli yenilenir.²⁸ Lonergan’ın ortaya koyduğu eleştirel gerçekçi bilgi teorisi hakikate ulaşma konusunda mütevazı bir tona sahiptir. Gerçekliği doğrulanmış bilgiler, doğru bilgi olarak kabul edilse de buradaki doğruluk nispi bir doğruluktur ve her zaman değişime açıktır. Bu nedenle de doğru kabul edilen bilgiler sadece hakikate yakınlaşmalardır ve yeni gelişmeler doğrultusunda yeniden değerlendirilerek düzenlenmesi gereken bilgilerdir.

Neo-Thomist gelenekten gelen eleştirel gerçekçi düşünürlerden birisi de Ernan McMullin’dır. McMullin, eleştirel gerçekçi bilgi teorisinin teoloji alanına uygulanmasına karşı çıktığı için, kendi eleştirel gerçekçi bilgi teorisini “Bilimsel Gerçekçilik” (*Scientific Realism*) olarak adlandırmıştır. McMullin’in bilimsel gerçekçiliği bilimsel bilginin oluşumunda doğal dünyanın etkisini önemsiz kabul eden, bilimsel teorileri toplumsal ve kültürel inşalar olarak gören enstrümantalizm, pragmatizm ve bilim sosyolojisinin güçlü programına bir tepki olarak ortaya çıkar ve bilimsel bilgi oluşturma faaliyetinin, diğer bilgilerden farklı olduğunu ve kendine has bir hususiyetinin bulunduğunu savunmaktadır. Ona göre bilim, her ne kadar toplumsal bir ürün olsa da bilim üzerindeki toplumsal etkenler, bilimin kendine has doğrulama karakteri ile sınırlandırılabilir.²⁹

McMullin’a göre bilimsel teoriler, verimli metaforlar kurmaya çalışır. Metafor inşası, bilim faaliyetinin önemli hedeflerinden birisidir. McMullin başarılı bir teoriyi tanımlamak için “doğru” kavramını kullanmaz. Teorinin öne sürdüğü yapıların dünyadaki yapılar hakkında bir içgörü (*insight*) sunduğunu öne sürer, ancak bu içgörünün iyi bir içgörü olduğunu iddia etmez. Çünkü birey teoriden bağımsız olarak, dünyaya doğrudan herhangi bir erişime sahip değildir. McMullin, “ne kadar yakın” ve “yakınlığın derecesi nasıl ölçülebilir” gibi sorulara kapı aralaması bakımından, riskli bir durum ortaya çıkardığı için, bu tür durumlarda diğer bazı eleştirel gerçekçiler tarafından da kullanılan “kısmi doğru” (*approximate truth*) kavramına karşı çıkar. Ona göre, teorik açıklamanın dili açık uçlu ve geliştirilmeye açıktır. Sembolist şairlerin şiirlerinin metaforik olması gibi teorik açıklamanın dili de metaforiktir.³⁰

28 Richard M. Gula, *Reason Informed by Faith: Foundations of Catholic Morality*, (Mahwah: Paulist Press, 1982), s. 18.

29 Ernan McMullin, “A Case for Scientific Realism”, *Scientific Realism*, (Ed.) Jarret Leplin, (Los Angeles: University of California Pres), 1984, s.8.

30 McMullin, “A Case for Scientific Realism”, s. 35-36.

McMullin diğer eleştirel gerçekçi bilim adamı teologlardan farklı olarak, eleştirel gerçekçiliğin teoloji alanına uygulanmasına karşı çıkar. O, eleştirel gerçekçi bilgi teorisinin, sadece olgunlaşmış bilimler olarak tanımladığı fizik, kimya ve biyoloji gibi bilim dallarına uygulanabileceğini iddia eder. Bu nedenle eleştirel gerçekçiliğin kapsamlı bir epistemoloji olamayacağını savunur. McMullin objelerinin dil ile tanımlanabilecek alanın dışında olması açısından, din ve bilim arasındaki paralelliği kabul eder, ancak bu paralelliğin daha da öteye götürülerek, bilimin gerçekçiliğinin kendi iç eleştirisine imkân sağlayan ya da ilerlemeci olmasını mümkün kılan bu eleştirel gerçekçi yaklaşımın, aynı zamanda dini inanç alanına da taşınmasının akıllıca bir tavır olmayacağını savunur.³¹

Marksist Eleştirel Gerçekçiler

Marksist eleştirel gerçekçilik, günümüzde, Frankfurt Okulunun Marksist geleneğini devam ettiren Roy Bhaskar, Margaret S. Archer, Andrew Sayer, Andrew Collier, Alan Norrie, Tony Lawson, Christopher Norris, Steve Fleetwood, Heikki Potomaki, Douglas V. Porpora, Justin Cruickshank gibi düşünürler tarafından geliştirilerek sosyoloji, iktisat, uluslararası ilişkiler, teoloji, hukuk ve iktisat gibi çok farklı bilim sahalarına uygulanmıştır.

Marksist eleştirel gerçekçiler, geliştirdikleri bilgi teorisini büyük ölçüde Marks'ın eserlerine borçlu olduklarını ifade ederler. Marks'ın realizm konusundaki tutumunu idealizme getirdiği eleştirisinde olduğu gibi güçlü bir şekilde geliştirmedini, ancak yapı, ilişki ve yasa gibi kavramları gerçekçi anlamında kullandığını, bu nedenle de ilk eleştirel gerçekçilerden (*proto-critical realist*) olduğunu savunurlar.³² Marksist eleştirel gerçekçiler, Marks'ın, pozitivist bilim anlayışını reddettiğini vurgularlar. Soyutlama metodunu kullanmalarını, Marks'ın takipçisi olduklarına kanıt olarak sunarlar. Retrodüksiyon metodunu da ilk defa Marks'ın kullandığını ve kendilerinin bu metodu Marks'tan alarak geliştirdiklerini ifade etmektedirler.³³

Marksist eleştirel gerçekçilik ekolü Roy Bhaskar isimli bir ekonomist ve bilim felsefecisinin karizmatik kişiliği etrafında geliştirilen bir harekettir. Bhaskar, aslen bir ekonomisttir, felsefeye olan ilgisi, kendi ifadesiyle, mevcut ekonomik sistemlerin ihtiyaçlara cevap verememesi ve yeni bir metoda ihtiyaç duyulması neticesinde ortaya çıkmıştır. Bhaskar, kendisine ilham kaynağı olan hususun Kuhn, Feyerabend ve Lakatos gibi bilim felsefecilerinin metod konusundaki eleştirileri olduğunu ifade eder. Bhaskar, bu felsefecilerin ampirist ontolojiyi reddetmekle birlikte yeni bir ontoloji oluşturamadıkları için rasyonelliklerini devam ettiremediklerini savunur. Diğer taraftan kendisinin, onların eleştirilerini dikkate alarak, Mary Hesse ve Rom Harre'nin gerçekçi ontolojilerinden de istifade ile Marksist

31 Niels Henrik Gregersen, "Critical Realism and Other Realisms", *Fifty Years in Science and Religion: Ian G. Barbour and His Legacy*, (Ed.) Robert John Russell, (Burlington: Ashgate Publishing), 2004, s. 77.

32 Roy Bhaskar, *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of Contemporary Human Sciences*, (3. bs, London: Routledge, 1998), s. 196; Justin Cruickshank, *Critical Realism: The Difference it Makes*, (London: Routledge, 2003), s. 204.

33 Ebru Deniz Ozan, <http://praksis.fisek.com.tr/ozan01y.php> (Erişim Tarihi, 11 Haziran 2016).

eleştirel gerçekçilik akımına kaynaklık eden, eleştirel gerçekçi bilgi teorisini geliştirdiğini ifade etmiştir.³⁴

Bhaskar, *A Realist Theory of Science*³⁵ isimli eserinde yeni bir epistemoloji ve ontoloji geliştirmiştir. Bhaskar, bilim alanının unsurlarını geçişli (*transitive*) ve geçişsiz (*intransitive*) unsurlar olmak üzere ikiye ayırmıştır. Buna göre, geçişli alanın unsurları bilimin epistemolojik, tarihsel ve toplumsal unsurlarıdır. Geçişsiz alan ise varlıkla ilgili olan, ontoloji alanıdır. Ona göre bilimsel faaliyetin rölativiteye kaymaması için gerçekçi bir ontoloji zorunludur. Geçişsiz objeler, bizim kendilerine dair bilgimizden bağımsız olarak var olurlar ve hareket ederler. Böylece eleştirel gerçekçiliğin önemli unsurlarından birisi olan, objenin süjeden bağımsızlığı kıstası sağlanmış olur.³⁶ Diğer taraftan bilimin gerçekliği teoriler vasıtasıyla tanımlaması, aynı gerçeklik hakkında farklı teorilerin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bhaskar bu teorileri alternatif görüşler olarak yorumlamıştır. Aynı gerçekliği diğerlerinden daha iyi açıklayan bir teorinin bulunması durumunda ise teori seçimi için rasyonel bir kıstas oluşacağını iddia etmiştir.

Bhaskar *ontolojik realizm*, *epistemolojik rölativite* ve *yargısal rasyonaliteyi* uzlaştırarak hem modernizme, hem de post-modernizme karşı koyabilecek yeni bir bilim felsefesi geliştirdiğini iddia etmiştir. Ontolojik realizm, zihinden bağımsız bir gerçekliğin varlığını savunur. Epistemolojik rölativite, bu gerçeklikle ilgili ulaşılan sonuçlara zihinsel katkı ve algılamadaki sınırlılıklar nedeniyle eleştirel olarak bakılması gerektiğini savunur. Yargısal rasyonalite ise epistemolojik rölativiteye rağmen zihinden bağımsız olarak var olan gerçekliğin, bilinebilir ve anlaşılabilir olduğunu savunur.³⁷

Roy Bhaskar tarafından geliştirilen eleştirel gerçekçi bilgi teorisi daha sonra Tony Lawson, Geoffrey Hodgson ve Steve Fleetwood tarafından ekonomi, Margaret S. Archer, Douglas V. Porpora ve Andrew Sayer tarafından sosyoloji, Alan Norrie tarafından hukuk, Heikki Patomaki tarafından uluslararası ilişkiler, Robert Willmot tarafından eğitim politikası, Alister McGrath ve Wentzel van Huyssteen tarafından da teoloji disiplinlerine uygulanmıştır.

Hareketle ilgili eleştiriler genel olarak hareketin fikir mimarı Roy Bhaskar üzerine yoğunlaşmıştır. Hareket, hala Roy Bhaskar'ın karizmatik kişiliği etrafında devam etmesi nedeniyle gerek gurup içinden, gerekse gurup dışından bazı eleştirilere maruz kalmıştır.³⁸ Hareketle ilgili diğer bir eleştiri ise, Roy Bhaskar'ın özellikle *Meta-Reality*³⁹ ve *From East to West Odyssey of a Soul*⁴⁰ isimli kitaplarında spiritüalist bir dönüş yapmasıdır. Bhaskar'ın bu dönüşü hareket içerisinde

34 Christopher Norris, http://www.raggedclaws.com/criticalrealism/archive/rbhaskar_rbi.html (Erişim Tarihi 11 Haziran 2016).

35 Gerçekçi Bir Bilim Teorisi

36 Archer ve Diğerleri, *Critical Realism Essential Readings*, (New York: Routledge, 1998), s. x.

37 Roy Bhaskar, *Reflections on Meta-Reality: A Philosophy for the Present*, (London: Sage Publications, 2002), s.34.

38 Heikki Patomaki, "After Critical Realism: The Relevance of Contemporary Science", *Journal of Critical Realism*, c.9 s.1, Equinox Publishing, (2010) s. 88.

39 Yüksek Gerçeklik

40 Doğudan Batıya bir Ruhun Serüveni

rasyonaliteden uzaklaşma olarak yorumlanmış ve gerek hareketin içinden gerekse dışından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.⁴¹

Teolojik Eleştirel Gerçekçiler

Teolojik eleştirel gerçekçilik, Ian G. Barbour'un geliştirdiği, eleştirel gerçekçi bilgi teorisi etrafında oluşan ve kendisinden sonra din-bilim ilişkisi alanında çalışan pek çok bilim adamı teologu epistemoloji ve metot konularında etkileyen bir harekettir. Teolojik eleştirel gerçekçiler din ve bilimi doğal gerçeklik konusunda insanın anlayış ve katılımını derinleştirerek birbirini tamamlayan girişimler olarak görmüşlerdir. Teolojik eleştirel gerçekçilik ekolünün oluşumuna katkı sağlayan düşünürler Ian G. Barbour, John C. Polkinghorne ve Arthur Peacocke gibi bilim adamı teologlardır..

Ian Barbour (1923-2013), 1966 yılında yayınladığı *Issues in Science and Religion* (Din ve Bilimin Sorunları) isimli eserinde epistemoloji, dil ve yöntem konusunda önemli argümanlar geliştirmiş ve eleştirel gerçekçi bilgi teorisini geliştirerek din-bilim ilişkisi alanına uygulamıştır. Barbour'un burada geliştirdiği eleştirel gerçekçi bilgi teorisi, günümüzde din-bilim ilişkisi alanının, en etkili bilgi teorisi ve yöntemlerinden birisini oluşturmuştur.⁴² Barbour, eleştirel gerçekçi bilgi teorisini XX. yüzyılda rekabet halinde bulunan dört farklı bilgi teorisine alternatif olarak geliştirmiştir. Bunlar, Yeni Realizm, Enstrümantalizm, İdealizm ve Pozitivizm'dir.⁴³

Barbour, eleştirel gerçekçi bilgi teorisini oluştururken, en fazla Alfred North Whitehead'den etkilenmiştir. Barbour, Whitehead'ın bilgi teorisini değerlendirirken, onun realist eğilimine dikkat çekmektedir. Whitehead, dünyanın, kendisini algılayan zihinden bağımsız bir biçimde var olduğunu ve bilincin, varoluş sürecine katılarak bu süreç içerisinde, dünyayı soyutlama yoluyla algılandığını savunmuştur. Barbour, Whitehead'ın bilgi teorisinin, bilgide, süjeden ziyade, objeye öncelik tanıdığını, ancak, süjeyi de tamamen yok saymadığını savunur. Ona göre bilgi, ne yalnızca bilen, ne de yalnızca bilinenden ortaya çıkar. Bilgi, bilen ve bilinenin etkileşiminden ortaya çıkar.⁴⁴

Barbour'un eleştirel gerçekçiliği, bilginin gerçeklikle mütakabiliyeti (*correspondence*) esasına dayanmaktadır. Bilim adamları, dünyanın olduğu gibi bilinmesinin imkânsız olduğunu ve tecrübenin, zihinsel kurgular olan teoriler vasıtasıyla yorumlandığını kabul ederler. Buna karşılık eleştirel gerçekçilik de algının doğrudan olmadığını, dilin, bilim topluluğu arasında kabul gördüğü gibi gerçekçi yorumuyla kullanıldığını savunur. Hem teorilerin soyut karakterde olduğuna hem de deney-

41 Heikki Patomaki, "From East to West Emergent Global Philosophies Beginnings of the end of Western Dominance", *Theory, Culture & Society*, c. 19, s. 3, Sage Publications, (2002), s.95.

42 Robert J. Russell, Ian Barbour's Methodological Breakthrough: Creating the Bridge between Science and Theology", (Ed.) Robert J. Russell, *Fifty Years in Science Religion: Ian G. Barbour and His Legacy*, (Burlington: Ashgate Publishing, 2004), s. 45.

43 Ian G. Barbour, *Issues in Science and Religion*, (New York: Harper Torchbook, 1966), s. 162- 171.

44 Barbour, *Issues in Science and Religion*, s. 170-171, 206.

sel gözlemin zorunluluğuna işaret eder. Diğer taraftan, hiçbir teorinin gerçekliğin tam açıklaması olmadığını öne sürer.⁴⁵

Barbour, ilk defa Michael Polanyi'nin dikkat çektiği ve daha sonra Thomas Kuhn tarafından da sistemleştirilerek savunulan bilim dilinin, bilim topluluğunun paradigmalarının tesirinde oluştuğu hususuna vurgu yapmıştır.⁴⁶ Polanyi, bilim adamının, mensubu bulunduğu bilim topluluğu tarafından "akredite edildiğini" savunmuştur.⁴⁷ Bu nedenle de bilimsel faaliyetlerin, bilim adamının mensubu bulunduğu bilim topluluğunun paradigması tarafından, bir anlamda sınırlandırıldığını iddia etmiştir.

Barbour'un eleştirel gerçekçiliği, teorileri dünyanın temsilleri olarak görmektedir. Geçerli teorileri, doğru ve aynı zamanda faydalı kabul eder. Ona göre "bilim, hem bir araştırma ve keşif hem de bir icat ve inşadır". Bilim adamının faaliyeti, sadece tahmin ve kontrol ile sınırlı değildir, o aynı zamanda anlamaya çalışır. Barbour, bilimsel teorilerin, mükemmel olmadığını ve seçici karakterde olduğunu da peşinen kabul eder. Ona göre teoriler "belirli amaçlar için dünyanın belirli yönlerini eksik olarak temsil eden sembol sistemleridir."⁴⁸ Barbour, bilimsel teorilerin bize gerçekliğin nispi, değişebilir, soyut, ancak güvenilirliğini savunduğunu savunmuştur.⁴⁹

Barbour'un eleştirel gerçekçiliğini önceki eleştirel gerçekçi bilgi teorilerinden ayıran en önemli özelliklerden birisi de bilginin model ve metaforlar yoluyla inşasıdır. Barbour, bilimsel teorilerin "metafor" ve modeller kullanılarak, dille ifade edildiğine dikkatimizi çekmektedir. Buna göre "bilimsel modeller" sistematik olarak geliştirilmiş metaforlardan oluşur.⁵⁰ Eleştirel gerçekçiliğe göre modeller, "gerçekliğin bir resmi değil zihinsel bir inşasıdır." Barbour'a göre model oluşturma faaliyeti, "gerçek yapısı bize kapalı olan dünyanın belli yönlerini sembolik olarak tasvir etme teşebbüsüdür."⁵¹

Barbour, geliştirdiği eleştirel gerçekçi bilgi teorisini, bilim felsefesinden sonra teoloji alanına da uygulamıştır ve ikisi arasındaki benzerliklerden hareketle din ve bilim arasındaki çatışmaya son vererek, ikisinin uyumlu bir sentezini oluşturmaya çalışmıştır. Barbour, dini topluluğun da bilim topluluğunda olduğu gibi belirli paradigmaları bulunduğunu, dili gerçekçi anlamıyla kullandığını, dilinin sembolik olduğunu, metaforlara başvurduğunu savunmuş ve din diline lafızcı yaklaşımlara karşı çıkmıştır. Ayrıca, dinde de bilim faaliyetinde olduğu gibi modellerin oluşturulmasında ferdin bireysel katılımının ve yaratıcılığının önemli rol oynadığına işaret etmiştir. Bununla birlikte, hususi bazı modellerin gerçeklikle özdeşleştiril-

45 Barbour, *a.g.e.*, s. 172.

46 Barbour, *a.g.e.*, s. 152.

47 Michael Polanyi, "Science and Religion: Separate Dimensions or Common Ground?", *Philosophy Today*, c.7, s.1, (1963), s. 163.

48 Ian G. Barbour, *Myths, Models and Paradigms: A Comparative Study in Science and Religion*, (New York: Harper & Row Publishers, 1974), s. 37.

49 Barbour, *Issues in Science and Religion*, s.156.

50 Barbour, *a.g.e.*, s. 159.

51 Barbour, *Myths, Models and Paradigms A Comparative Study in Science and Religion*, s. 37-38.

mesinin bilimde ideolojiyi, dinde ise putperestliği doğurduğunu, bu nedenle hiçbir modelin gerçeklikle özdeşleştirilmemesi gerektiğini savunmuştur.⁵²

Arthur R. Peacocke (1924-2006) 1979'daki Bampton konferanslarında ve 1983'teki Mendenhall konferanslarında hem bilim, hem de teoloji alanında eleştirel gerçekçi bir bilgi teorisini savunmuştur. Peacocke, bu konferanslarını daha sonra *Intimations of Reality: Critical Realism in Science and Religion*⁵³ (Gerçekliğe Yakınlaşmalar: Din ve Bilimde Eleştirel Gerçekçilik) adı altında, 1984 yılında yayınlamıştır. Peacocke, eleştirel gerçekçi bilgi teorisini geliştirirken Ernan McMullin, Hilary Putnam, Ian Hacking gibi felsefecilerin epistemoloji konusundaki görüşlerinden yararlanmıştır.

Peacocke, öncelikle bilgi sosyolojisinin katı programını, teoloji ve bilimi bir ideolojiye indirgediği gerekçesiyle reddemiştir.⁵⁴ Peacocke, Thomas Kuhn'un *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* isimli eserinin yayınlanmasından sonra bilimin, artık toplumsal bir teşebbüs olarak görülmeye başlandığını, teorilerin inşasına, kabul veya reddine, toplumsal olarak karar verildiğinin savunulmaya başlandığı, bunun da bilgi sosyolojisini ortaya çıkardığına dikkat çeker. Buna karşılık, bazı bilim adamlarının, bilimsel araştırmaların yapısı konusunda, bilgi sosyolojisi yaklaşımının hiçbir katkı sağlamadığını iddia ederek bilimsel gerçekliğe geri döndüğünü ancak bu tartışmaların realizmi artık eleştirel olmak zorunda bıraktığını, bunun da eleştirel gerçekçiliği ortaya çıkardığını ifade eder.⁵⁵

Peacocke bilimsel araştırmalarda gerçekçi yaklaşımın başarısına dikkat çeker. Özellikle, jeoloji, hücre biyolojisi ve kimya disiplinlerindeki başarılarından hareketle, geçmiş iki yüzyıl içerisinde bilimsel araştırmaların ilerleyici bir biçimde gelişerek, gözlenen olgulara neden olmakla birlikte, gözlenemeyen yapı ve yasaların keşfedilmesine önemli katkı sağladığını ifade eder ve bilimsel araştırmalardaki bu başarıları, eleştirel gerçekçi yaklaşım için bir meşruiyet kaynağı olarak yorumlar. Peacocke, eleştirel gerçekçi bilim anlayışına göre bilimin hedefinin gerçeğe yakın modeller üretmek olduğunu ancak bu hedefin, bütün bilim adamları tarafından aynı ölçüde gerçekleştirilemeyebileceğinin de peşinen kabul edildiğini ifade eder.⁵⁶

Peacocke da Barbour gibi, bilimsel dilin metaforik karakterine vurgu yapmaktadır. Peacocke'in eleştirel gerçekçi gerçeklik tasavvuru, dilin metaforik yapısına bağlı olarak, eleştireldir ancak bununla birlikte, dilsel ifadelerin gerçekliğe referansını da kabul eder. Eleştirel gerçekçiliğin bu gerçeklik yaklaşımı bilimi deney ve gözleme indirgeyen pozitivist ve materyalist bilim teorilerini reddederek, gerçeklik hakkındaki bilgimizin doğrudan değil, modellere ve paradigmalara bağlı olarak oluştuğunu savunur. Peacocke, bilimin gelişmesinde modellerin çok merkezi bir

52 Barbour, *Issues in Science and Religion*, s. 216-218.

53 Indiana: University of Notre Dame Pres, 1984

54 Arthur R. Peacocke, *Theology for a Scientific Age, Being and Becoming – Natural, Divine and Human*, (Minneapolis: Fortress Pres, 1993), s. 19.

55 Arthur R. Peacocke, *Intimations of Reality Critical Realism in Science and Religion*, (Indiana: University of Notre Dame Pres, 1984), s. 18-19.

56 Peacocke, *Theology for a Scientific Age, Being and Becoming*, s. 12.

görevinin bulunduğunu ve bilimsel dilin metaforik karakterinin onun gerçekliği ifade etme özelliğine gölge düşürmediğini iddia eder.⁵⁷

Peacocke, eleştirel gerçekçiliğin din dili ve teolojik önermeler konusunda da en uygun felsefe olduğunu savunur. Teolojik kavram ve modellerin parçalı ve sınırlı olması nedeniyle eleştirel gerçekçi bir bilgi teorisini zorunlu görür. Hatta bunun “Tanrı” olarak adlandırılan gerçekliğin anlaşılabilmesi ve Tanrı-âlem, Tanrı-insan ilişkilerinin kurulabilmesi için tek yol olduğunu savunur. Çünkü Kitab-ı Mukaddes’te Tanrı için “Baba”, “Yaratıcı”, “Yapıcı”, “Kral”, “Hükümdar”, “Çoban”, “Hâkim” gibi; Tanrı-âlem ilişkisi konusunda “Yaratılmış Düzen”, “Çömlekçinin Eseri”, “Tanrı’nın Hayat Veren Enerjisinin Yayılması”, “Tanrının Söz veya Hikmetinin Tezahürü” gibi ve Tanrı-insan ilişkisi konusunda da “Baba-Oğul”, “Anne-Yavru”, “Efendi-Köle”, “Âşık-Maşuk” gibi teolojik modeller kullanılmıştır. Peacocke, bu modellerin ve temsili dilin Hıristiyan dilinde çok kökleşmiş bir biçimde tezahür ettiğini, metaforik bakış açısı olmadan bu kavramların kesinlikle anlaşılamayacağını iddia eder.⁵⁸

Peacocke, bilimsel modellerle teolojik modeller arasındaki farklılıklara da dikkat çekmektedir. Çünkü teolojik modeller, ahlaki ve manevi tepkileri ihtiva etmeleri nedeniyle, inananlar üzerinde daha güçlü bir etkiye sahiptirler. Bununla birlikte, insanın hür iradesi ve duygularına hitap etmeleri ve soyut olmaları nedeniyle, teolojik önermelerin gerçekliğe nasıl referansta buldukları ve teolojik modellerin gerçekliği nasıl tasvir ettiği sorunu ortaya çıkmaktadır. Peacocke dini tecrübeyi tanımlayan teolojik modellerin, çok katı bir biçimde tanımlayıcı olmadan gerçekliği betimleyebileceğini, dolayısıyla bu açıdan doğal dünyayı betimleyen bilimsel modellerle aynı karakteri paylaştığını ifade eder.⁵⁹

Peacocke’in eleştirel gerçekçi bilgi teorisine en önemli katkısı, “sınırlı verilerden en mantıklı çıkarımı yapma” (inference to the best explanation) olarak isimlendirdiği “Retrodüksiyon” metodudur. Retrodüksiyon, her ne kadar Barbour ve Polkinghorne tarafından da eleştirel gerçekçi bir bilgi teorisinde uygun bir metod olarak benimsenmiş olsa da metotla ilgili en kapsamlı bilgileri Peacocke’in eserlerinde görmek mümkündür.

John C. Polkinghorn (1930-?), Michael Polanyi ve Thomas F. Torrance’in epistemoloji ve bilim felsefesi konularındaki görüşlerinden de istifade ederek, eleştirel gerçekçi bir bilgi teorisi geliştirmiştir. Ancak, Polkinghorne eserlerinde hep Ian Barbour ve Arthur Peacocke gibi diğer eleştirel gerçekçi bilim adamı teologlarla diyalog halinde görülmektedir.

Polkinghorne’a göre inanç ve anlayış karşılıklı olarak birbirini gerekli kılan unsurlardır. Polkinghorne, bilinen ve bilenin bilgisinin karşılıklı olarak birbirinden etkilendiğini ifade eder. Bilimsel teorilerin nesnelere oluş şekilleri tarafından şekillendirildiğini ve doğaya dair bilgilerimizin hakikate giderek daha da yaklaş-

57 Peacocke, *a.g.e.*, s. 13-14.

58 Peacocke, *Intimations of Reality Critical Realism in Science and Religion*, s. 40; Peacocke, *Theology for a Scientific Age, Being and Becoming*, s. 14.

59 Peacocke, *Theology for a Scientific Age, Being and Becoming*, s. 15.

rel gerçekçi bilgi teorisini sezgicilikten, doğrudan realizmden ve pozitivistten farklılaştırmıştır. Bu durum, sonuçta üretilen bilginin mahiyet ve değerini de etkilemiştir ve objektif bilgi idealinin yerini, toplumsal olarak doğrulanabilen ve toplumsal uzlaşma ürünü olan bir bilgi ideali almıştır.

Eleştirel gerçekçi bilgi teorileri, doğrulanmış bilgileri, doğru bilgi olarak kabul etmekle birlikte, doğruluğun değerini “mutlak doğru” yerine “nispi doğru” olarak sınırlandırmışlardır. Dolayısıyla, bilimsel araştırmalar neticesinde ulaşılan doğrular, mutlak, değişmez doğrular değil, değişme ihtimali bulunan, görece doğru bilgilerdir. Eleştirel gerçekçiliğin bu yönü, araştırmacıyı bilgi iddiasında daha mütevazı davranmaya sevk ederek, onu bilimselcilik gibi aşırılıklara düşmekten koruyacaktır.

Eleştirel gerçekçi bir tabiat tasavvuru, dünyanın insan için, en azında anlaşılabilir olduğu iddiasındadır ve bilimin bize betimlediği doğa tasavvuruna bağlı kalmaya çalışır. Eleştirel gerçekçiler, indirgemecilikten kaçınarak, yüksek seviyelerdeki karmaşık sistemlerin teori ve yasalarının, düşük seviyelerdekilerden çıkarılmaya çağını iddia etmişlerdir. Dolayısıyla yeni dünya tasavvuru, doğayı, birbirinden bağımsız objeler ve olgular yerine, her şeyin iç içe girdiği, karmaşık ilişkiler ağından oluşan bir sistem olarak tasvir etmektedir. Karmaşık sistemlerden oluşan bu yeni doğa tasavvuru, varlığın, madde veya ruh gibi sadece belli bir çeşit töze indirgenmesini engelleyerek kendi bütünlüğü ve gerçekliği içerisinde algılanmasına katkı sağlamaktadır.

Teolojik Eleştirel Gerçekçilik ise, teolojik kavram ve modellerin parçalı ve eksik olmakla birlikte zorunlu olduğunu, dahası, “Tanrı” olarak adlandırılan gerçeklik hakkında konuşabilmek için tek geçerli yol olduğunu savunmaktadır. Eleştirel gerçekçi bir teoloji, dini modelleri, dini tecrübenin yorumlanmasında hayati öneme sahip metodolojik unsurlar olarak değerlendirir. Dini modellerin, bilimsel modellerden farklı olarak, kendine özgü tavır ve davranışlar ortaya çıkarma gibi yönleri de vardır. Çünkü teorik ve pratik hedeflerinin yanında din, birey için aynı zamanda bir hayat tarzı sunar. Eleştirel gerçekçi bir bilgi teorisi evrensel bir epistemolojinin olamayacağını ve varlıkların, daha ziyade, kendi mizaçlarına uyan yollarla bilinebileceğini iddia eder. Din dilinin metaforik yapısı nedeniyle ortaya çıkan epistemolojik sınırlılıkları kabul, eleştirel gerçekçi teoloji modellerini lafzcılıktan koruyarak konunun tabiatına uygun, mutlak doğruluk iddiasından kaçınan bir teoloji inşa edebilme imkânı sağlamıştır.

Kaynakça

- Archer, Margaret v. dğr., *Critical realism: Essential Readings*. London: Routledge, 1998.
- Aspell, Patric J., *Medieval Western Philosophy: The European Emergence*, Washington D.C.: The Council for Research in Values and Philosophy, 1999.
- Barbour, Ian G., *Issues in Science and Religion*, New York: Harper Torchbook, 1966.
- Barbour, Ian G., *Myths, Models and Paradigms A Comparative Study in Science and Religion*, New York: Harper & Row Publishers, 1974.
- Bhaskar, Roy, *A Realist Theory of Science*, New York: Verso, 2008.
- Bhaskar, Roy, *Reflections on Meta-Reality A Philosophy for the Present*, New Delhi: Sage Publications, 2002.
- Bhaskar, Roy, *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of Contemporary Human Sciences*, New York: Routledge, 1998.

- Cruickshank, Justin, *Critical Realism: The Difference it Makes*, London: Routledge, 2003.
- Drake, Durant v. dğr., *Essays in Critical Realism: A Co-Operative Study of the Problem of Knowledge*, London: Macmillan and Co., 1920.
- Gregersen, Niels Henrik, "Critical Realism and Other Realisms", *Fifty Years in Science and Religion: Ian G. Barbour and His Legacy* (ed.) Robert J. Russell. Burlington: Ashgate Publishing, 2004, s.77-96.
- Gula, Richard M., *Reason Informed by Faith: Foundations of Catholic Morality*, New York: Paulist Press, 1982.
- Heidegger, Martin v. dğr., *Becoming Heidegger: On the Trail of His Early Occasional Writing*, Illinois: Northwestern University, 2007.
- Hudson, Deal Wyatt, ve Matthew J. Mancini, *Understanding Maritain: Philosopher and Friend*, Macon: Mercer University Press, 1987.
- Knasas, John F.X, "Transcendental Thomist Methodology and Maritain's Critical Realism", *Jacques Maritain and Many Ways of Knowing* (ed.) Douglas A. Ollivat, Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2002: s. 66-77.
- La Montagne, David Paul, *Barth and Rationality: Critical Realism in Theology*, Oregon: Cascade Books, 2012.
- Lucas, George R., *The Rehabilitation of Whitehead: An Analytic and Historical Assessment of Process Philosophy*, New York: SUNNY Pres, 1989.
- Locke, John, *An Essay Concerning Human Understanding*, London: J. F. Dove, 1828.
- Maritain, Jacques, *An Introduction to Philosophy*, New York: Continuum International Publishing, 2005.
- McCool, Gerald A., *Nineteenth-Century Scholasticism: The search for a Unitary Method*, New York: Fordham University Pres, 1989.
- McMullin, Ernan, "A Case for Scientific Realism", Jarred Leplin (Ed.), *Scientific Realism*, Los Angeles: University of California Pres, 1984: 8-40.
- Neuber, Matthias, "Critical Realism in Perspective: Remarks on a Neglected Current in Neo-Kantian Epistemology", *New Directions in the Philosophy of Science*, (Eds.) Maria Carla Galavotti, Dennis Dieks, London: Springer, 2014: s.657-676
- Norris, Christopher, Roy Bhaskar Interviewed. Son Erişim Tarihi 28.11.2017, http://www.criticalrealism.com/archive/rbhaskar_rbi.html
- Ozan, Ebru Deniz, Sosyal Bilimlerde Gerçekçi İlişkisel Yaklaşımın Anahatları. *Praksis*, 1(3), Son Erişim Tarihi 28.11.2017, <http://praksis.fisek.com.tr/ozan01y.php>
- Peacocke, Arthur, *Intimations of Reality*, Indiana: University of Notre Dame Pres, 1984.
- Peacocke, Arthur, *Theology for a Scientific Age Being and Becoming – Natural, Divine and Human*, Minneapolis: Fortress Pres, 1993.
- Polanyi, Michael, "Science and Religion: Separate Dimensions or Common Ground?", *Philosophy Today*, c.7, s.1, (1963): 4-14.
- Polkinghorne, John, *Belief in God in an Age of Science*, New Haven: Yale University Pres, 1998.
- Polkinghorne, John, *Faith, Science and Understanding*, New Haven: Yale University Pres, 2000.
- Polkinghorne, John, *One World the Interaction of Science and Theology*, London: Templeton Foundation Press. 2007.
- Polkinghorne, John, *Quantum Physics and Theology an Unexpected Kinship*, New Haven: Yale University Pres, 2007.
- Patomaki, Heikki, "Debate after Critical Realism The Relevance of Contemporary Science", *Journal of Critical Realism*, c. 9, s.1, (2010): 59-88.
- Patomaki, Heikki, From East to West: Emergent Global Philosophies – Beginnings of the End of Western Dominance? *Theory, Culture & Society*, c. 19, s. 3, (2002): 89-111.
- Russell, Robert J., Ian Barbour's Methodological Breakthrough: Creating the Bridge between Science and Theology", (Ed.) Robert J. Russell, *Fifty Years in Science Religion: Ian G. Barbour and His Legacy*, Burlington: Ashgate Publishing, 2004, s. 45-61.
- Sellars, Roy W., A Clarification of Critical Realism. *Philosophy of Science*, c. 6, s. 4, (1939): 412-421.
- Verstegen, Ian, Mandelbaum. Son Erişim Tarihi 28.11.2017, <http://ianverstegen.googlepages.com/mandelbaum>

